

Лариса Коцирій,

аспірантка Київського національного університету
культури та мистецтв

БІБЛІОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ С.І. ПОНОМАРЬОВА В ГАЛУЗІ РЕЛІГІЄЗНАВСТВА

Степан Іванович Пономарьов (1828-1913) - український і російський учений, найбільш відомий колу науковців як бібліограф, літературознавець та бібліофіл.

Він був не лише одним з перших професійних бібліографів-релігієзнавців (були й до нього, але менш виразні). Його перу належать ґрунтовні бібліографічні праці, присвячені таким відомим церковним діячам, як Київський митрополит Євгеній Болховітін, архієпископ Чернігівський та Ніжинський Філарет, митрополит Московський та Коломенський Філарет, Київський архімандрит Антонін, інші діячі релігії. Він - автор багатьох публікацій на сторінках періодики й збірників про історію та стан церков, спархій в Україні та поза її межами, про міжнародні релігійні зв'язки і контакти української та російської православних церков, про інші сторони тогочасного релігієзнавства.

Усі праці вченого насичені величезною кількістю бібліографічних посилань, що свідчить про його енциклопедичність у багатьох галузях науки, освіти, культури. Доробок ученого міг би зацікавити і сучасних релігієзнавців та духовних осіб.

Протягом життя С.І. Пономарьов написав, зредагував і видав близько 700 праць. Більшість з них частково чи повністю бібліографічні. Про це свідчить список його праць, виданий у 1913 р. (у рік смерті бібліографа) Російською Академією Наук¹. Як бібліограф-професіонал передусім другої пол. ХІХ ст. С.І. Пономарьов міг зрівнятися хіба що з видатним російським бібліографом В.І. Межовим. Для обох були характерні відданість улюбленій справі, величезна працездатність та виняткова професійна пам'ять, бажання охопити значне коло тем і проблем сучасності та висвітлити їх засобами бібліографії.

У творчому й особистому житті Пономарьова провідне місце займала релігійна тема. І це не випадково, адже був він людиною віруючою, читав релігійну літературу, цікавився життям і діяльністю духовних осіб. Статті, вірші, рецензії, бібліографічні праці релігійного спрямування склали значну частину творчої спадщини науковця. Так, у 1861 р. він підготував до друку свою першу бібліографічну працю, рецензію на «Обзор русской духовной литературы» (далі «Обзор») Філарета Чернігівського, надруковану в харківському журналі «Духовный вестник» за 1862 р. Це була

велика рецензія (близько 160 стор. без додатків) на духовну літературу 1720-1858 рр., автором якої був згаданий архієпископ Чернігівський і Ніжинський Філарет².

Відгук С.І. Пономарьова на його працю насичений величезною кількістю бібліографічних посилань. Як релігієзнавець Степан Іванович віддає належне значенню «Обзору» (до речі, й іншим роботам Філарета: «История русской церкви», «Русские Святые» та ін.) для збагачення християнства, моралі. С.І. Пономарьов застерігає: «...сотни писателей, сотни справок, множество сочинений, с которыми нужно познакомиться, все это требует большого труда и осмотрительности, все это невольно вовлекает в недомолвки, неточности, промахи...»³.

Проаналізувавши сам «Обзор» та відгук на нього С.І. Пономарьова, можна зробити висновок, що в автора й рецензента було багато спільного: любов до релігії, намагання зробити людину кращою, чистішою через залучення її до церкви, до загальнолюдських цінностей, якими, крім Біблії, є релігієзнавчі дослідження, зокрема твори Філарета. Пономарьов ретельно аналізує подані в «Обзорі» факти і вважає, що обговорення книг архієпископа обов'язково необхідне, бо подібні праці - то довідкові видання не лише з історії

¹ Хронологический список сочинений, изданий и переводов С.И. Пономарева, составленный им самим // Сборник отделения русского языка и словесности императорской Академии Наук. - 1913. - 53 с.
© Коцирій Лариса, Київ, 1999

² Филарет Черниговский и Нежинский: Обзор русской духовной литературы 1720-1858 гг. (умерших писателей). - Кн.2. - СПб., 1861.

³ Духовный вестник. - 1862. - №8. - С.640-641.

релігійної думки, а й з історії літератури. Огляд та оцінка видань Філарета були й до Пономарьова, але ці відгуки мали недостатньо критичного матеріалу, необхідних виправлень та доповнень.

Цікаві думки вченого: «Библиограф должен более всего стараться о том, чтобы в высшей степени быть точным, чтобы не ввести читателя в невольный обман, чтобы не подвергнуть будущего библиографа излишним затруднениям». І далі: «В деле библиографии точность - первое достоинство»⁴. Судження С.І.Пономарьова відносно бібліографічної праці має зайняти почесне місце в сучасних бібліографічних довідниках, адже воно актуальне й сьогодні.

А ось його позиція стосовно методики бібліографування літератури, в даному разі релігійної: «Для устранения туманной неопределенности при исчислении проповедей необходимо приводит их в строгом хронологическом порядке, обозначая каждую проповедь особым номером, помещать от строки, указывая год, месяц и число произведения, и событие или праздник, по поводу которого произнесена проповедь, и, наконец, год печати и число изданий. Такой прием мог бы избавить от невольных ошибок и облегчил бы возможность проверки множества данных, а теперь эта проверка является крайне затруднительной и не предвидится ей конца»⁵.

Завершуючи аналіз «Обзора» Філарета, Пономарьов указує на професійні достоїнства і на окремі недоліки. Рецензія доповнена різноманітними додатками. С.І.Пономарьов звертає увагу на тих духовних письменників, відомості про котрих були вміщені в «Словнику» митрополита Євгенія і деяких інших творах; на основі відомих бібліографічних покажчиків і каталогів дає повні відомості про осіб, пропущених в «Обзорі»; вказує неточності у виконанні поставленого Філаретом завдання - включати в «Обзор» не тільки письменників духовного чину, а й осіб світських, котрі виховувалися в духовних закладах чи тих, які писали твори духовної літератури; дає нові вказівки на найцікавіші з біографій різних письменників, розкидані в періодичних виданнях; виправляє деякі неточності й розбіжності в роках, творах і цитатах «Обзора». Посилання на сторінки різних видань свідчать про обізнаність і начитаність рецензента. Це відзначається в протоколі засідання відділу російської мови та словесності Академії Наук за червень 1863 р.: «Труд его заслуживает внимания по множеству поправок и дополнений к названному сочинению Филарета»⁶. І далі: «Пономарев заслуживает признательности за то, что исполнил труд неблагодарный и невид-

ный, но тем не менее существенно полезный для новой истории нашей духовной литературы»⁷.

До постаті Філарета та його релігієзнавчих досліджень бібліограф звертався ще не раз. Коли в 1866 р. архієпископ помер, на сторінках «Полтавских епархиальных ведомостей» в серпні та вересні того ж року з'являються дві публікації про нього: некролог і огляд творчості⁸. (У 1905 і 1906 рр. опублікував дві невеличкі замітки про нього в «Черниговских епархиальных известиях».)

Не претендуючи на подання повного огляду творчості Філарета, Пономарьов намагається представити основні його праці в справі розповсюдження народної освіти, а також літературні дослідження. Робить він це майстерно: відзначаючи внесок Філарета в справу влаштування в єпархії навчальних закладів, покращення побуту їх наставників, організації притулків для сиріт тощо, подає картину творчої діяльності священика. Це, передусім, «Хронологический список его сочинений с указанием рецензий на важнейшие из них». Весь творчий доробок владики подано за роками (1842-1866). Робота ускладнювалася відсутністю деяких необхідних видань, наприклад, кількох номерів «Черниговских епархиальных известий»⁹.

Цікавила С.І.Пономарьова ще одна визначна духовна особа. Це відомий український та російський учений-історик, Київський митрополит Євгеній Болховітінов (1767-1837), один з основоположників вітчизняної бібліографії й автор оглядових робіт про рукописні видання і стародруки, виявлені ним у Софійському соборі та Києво-Печерській лаврі. Дослідниця життєвого і творчого шляху Є.Болховітінова Є.В.Рукавіцина особу С.І.Пономарьова ставить на перше місце в ряду імен інших бібліографів його творчої спадщини (С.Пономарьов, Є.Шмурло, Г.Геннаді, С.Венгеров, Н.Федосова)¹⁰. І це дійсно так, бо як бібліограф С.І.Пономарьов зробив набагато більше за інших у справі збереження та популяризації творчої спадщини Київського митрополита.

У 1867 р. минало 100 років від дня народження та 30 - від дня смерті Є.Болховітінова. С.І.Пономарьов не міг бути осторонь цієї події. Він повідомляє видавця «Евгеньевского сборника» О.Івановського, що готується видати спеціальну

⁷ Записки Императорской Академии Наук. - 1863. - Т.4, кн.1. - С.78.

⁸ Пономарев С.И. Преосвященный Филарет Гумилевский, архиепископ Черниговский и Нежинский (некролог) // Полтав. епарх. ведомости. - 1866. - №16. - С.182-184; №18. - С.233-270; №19. - С.276-299.

⁹ Пономарев С.И. Уроки великого святителя (Филарета) // Черниг. епарх. известия. - 1905. - №5. - С.163-168; его же: Столетие приснопамятного святителя // Там же. - 1906. - №2. - С.48-51.

¹⁰ Рукавицина Е.В. Библиотека і архів митрополита Євгенія Болховітінова: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. - К., 1995. - С.2.

⁴ Духовный вестник. - 1862. - №10. - С.300.

⁵ Там же.

⁶ Записки Императорской Академии Наук. - 1863. - Т.4, кн.1. - С.78.

роботу про митрополита, яка могла б збагатити його творчу біографію¹¹. О.Івановський висловив згоду на сторінках «Литературной библиотеки», бо «только таким путем труженики науки могут быть друг другу полезны, и наука выиграла бы много, если б редакции журналов и газет печатали подобные заявления и просьбы»¹². І от в «Трудах Киевской духовной академии» (1867) публікується велика праця Пономарьова «Материалы для биографии митрополита Евгения». Автор з гордістю повідомляє, що заплановану роботу про Є.Болховітінова благословили владики Києва, Харкова, Полтави, Смоленська, теплі напутні слова сказали академік князь П.А.Вяземський, М.П.Погодін, Я.К.Грот, редактор «Киевских епархиальных ведомостей» протоієрей П.Т.Лебединцев, бібліограф Г.М.Геннаді та ін.¹³ Вивчення багатьох матеріалів, пов'язаних із життям і творчістю Київського митрополита, пише С.І.Пономарьов, дали вже йому «некоторую возможность составить сжатый, но связный очерк жизни и ученых трудов митрополита Евгения, труд мой уже готов, но я вовсе не желаю быть монополистом в этом случае...»¹⁴. Ще на сторінках «Полтавских епархиальных ведомостей» учений запропонував декілька пунктів біографії та літературної діяльності митрополита: архиєпископська діяльність на архиєрейських кафедрах до 1822 р., служба на кафедрі Київської митрополії, участь у розвитку Київської духовної академії, діяльність як історика церкви, історика єпархії, праці його як археолога, філолога, перекладача, літературні зв'язки, бібліографічні роботи, згадки про нього сучасників та учнів, хронологічний список праць, видання збірника листів, публікація найзначніших творів, що залишилися в рукописі, тощо¹⁵.

У «Материалах» біограф та бібліограф Є.Болховітінова втілює задумане в життя. Після висвітлення основних віх життєвого і творчого шляху одного з видатних церковних діячів першої пол. ХІХ ст. Пономарьов подає хронологічний список його творів, мотивуючи це переконливими аргументами: досі не було жодного повного списку творів митрополита Євгенія; всі попередні списки ділилися на кілька відділів; при відсутності повного зібрання творів митрополита, при їх розкиданості не залишалося ніякої можливості повністю ознайомитися з його творами; на твори, розглянуті критиками, поміщені рецензії і критичні статті про них; у списку подано всі окремо

взяті видання творів митрополита Євгенія, щоб вони потім увійшли в зібрання; і, нарешті, список, доповнений різними історичними і бібліографічними примітками, посиланнями на каталоги Сопікова й Смірдіна та ін.¹⁶

Наступні розділи «Материалов»: «Письма митрополита Евгения к разным лицам», «Указатель источников о жизни и вообще о сочинениях митрополита Евгения», «Отношение критики к ученым трудам преосв. Евгения». Вчений зупиняється на науковій вазі листів митрополита до різних осіб і підкреслює їх джерелознавчу та інформаційну цінність для збагачення духовної літератури й релігієзнавства, адже «письма замечательных людей имеют свое особое значение, представляя собой материалы отчасти для очерка жизни и его времени, отчасти для уяснения его взглядов, его сочинений»¹⁷. Вихід у світ «Материалов», що містили багато цікавих відомостей про життєвий та творчий шлях Болховітінова, викликав схвальні відгуки науковців країни.

Через 13 років після публікації «Материалов» С.І.Пономарьов знову звертається до постаті Київського митрополита, надрукувавши в газеті «Киевлянин» з нагоди його дня народження в рубриці «Киевская старина и новина: Записной листок «Киевлянина» (яку сам започаткував) статтю «Письма митрополита Евгения к М.П.Погодину о жизни преосв. Евгения в Киеве». Бібліограф зазначає, що протягом кількох років багато журналістів та вчених тішилися думкою заснувати в Києві особливий періодичний збірник - «Киевская старина и новина», де можна було б публікувати матеріали про почесних осіб київського духовенства, професорів університету, академіків та ін. Проте, зауважує автор статті, зупинилися на записному листку як додатку до «Киевлянина»¹⁸. Першими були надруковані листи Є.Болховітінова до М.Погодіна, передані Пономарьову самим М.П.Погодиним. Листи супроводжуються бібліографічними коментарями.

Упродовж життя С.І.Пономарьов віддано служив не лише науці, а й церкві, вважаючи їх нероздільними. Навіть побіжний огляд його релігієзнавчих досліджень, передусім бібліографічного та бібліографознавчого характеру, свідчить про те, що він був добре обізнаний з релігійною літературою, мав відомості про визначних і маловідомих діячів церкви, уважно стежив за ходом будівництва храмів в Україні, за підготовкою та виданням книг і періодичних видань релігійної

¹¹ Евгенийевский сборник. - 1871. - С.182.

¹² Литературная библиотека. - 1867. - Т.7. - С.213-219.

¹³ Пономарев С.И. Материалы для библиографии митрополита Евгения // Тр. Киев. духов. акад. - 1867. - №8. - С.293.

¹⁴ Там же. - С.294.

¹⁵ Пономарев С.И. Памяти митрополита Евгения (О предстоящем столетнем юбилее его) // Полт. епарх. ведом. - №3. - С.228-229.

¹⁶ Пономарев С.И. Материалы для библиографии митрополита Евгения // Тр. Киев. духов. акад. - 1867. - №8. - С.228-229.

¹⁷ Там же. - С.323.

¹⁸ Пономарев С.И. Письма митрополита Евгения к М.П.Погодину о жизни преосв. Евгения в Киеве // Киевлянин. - 1880. - №282. - С.2.

тематики. Все це оперативно висвітлював у пресі.

Величезним бібліографічним насиченням відзначаються публікації Пономарьова не лише про українських, а й російських духовних осіб. Це, зокрема, «Высокопреосвященный Филарет, митрополит Московский и Коломенский: Материалы для очерка его жизни и ученой деятельности»¹⁹, «Добрая вестъ: По поводу предпринятого Вольфом издания сочинений преосвященного Иннокентия Херсонского»²⁰, «По поводу указателя неофициального отдела «Киевских епархиальных ведомостей» за 1861-1870 гг.»²¹, «Православный календарь с хронологическим указателем жизни святых и установление главнейших праздников»²², «Памяти архимандрита Антонина (хронологический список сочинений и переводов его; статьи о нем)» та багато інших²³.

Однією з найважливіших бібліографічних праць С.І.Пономарьова з релігієзнавчої тематики була ґрунтовна наукова монографія «Иерусалим и Палестина в русской литературе, науке, живописи и переводах», надрукована 1877 р. в «Записках Императорской Академии Наук» та паралельно в «Сборнике отделения русского языка и словесности» за цей же рік.

Ця робота з'явилася після дворічної мандрівки вченого на Святу Землю, де він поправляв своє здоров'я. Тут бібліограф склав каталоги консульської бібліотеки та бібліотеки російської духовної місії в Єрусалимі, каталоги бібліотеки монастиря Русіка на Афоні і в Єрусалимі. Бібліографічні та добродійні старання С.І.Пономарьова в святих місцях не залишилися непоміченими православною церквою - після повернення зі Сходу його обирають почесним членом Імператорського православного палестинського товариства.

Готуючись до мандрівки на Схід, учений перечитав велику кількість відповідної літератури про Палестину, зібравши таким чином матеріали для бібліографії літератури про неї.

Причиною для складання бібліографічної праці «Иерусалим и Палестина...» було особисте бажання С.І.Пономарьова подати цілісну картину з даного питання засобами бібліографії.

У передмові, використовуючи величезний масив літописів, друкованих видань і численних публікацій на сторінках світської та духовної періодики, С.І.Пономарьов у хронологічному порядку подає всі відомі йому згадки про подорожі співвітчизників до Єрусалима і Палестини (від Никонівського літопису часів Володимира-Хрес-

тителя, де зустрічаються перші повідомлення про подорож паломників з Київської Русі до святих місць, до подорожей жителів українських і російських губерній 70-х років у цю частину світу). Свідчення бібліографа - не просто статистичні дані, а яскрава ілюстрація взаємовпливу культур слов'янських і неслов'янських народів. Ще багато цікавих відомостей можна зустріти в передмові до цієї роботи. Сам посібник являє собою перелік літератури про Єрусалим та Палестину, поданий у 15 розділах та окремих додатках (покажчики імен, періодичних видань, місць і предметів, згадуваних у бібліографії Палестини). За життя С.І.Пономарьова покажчик з даної проблематики був найповнішим. Ось його рубрики:

- «1. О путешествиях по святым местам вообще и о пути в Палестину.
2. Путешествия русских людей в Палестину.
3. Ученые издания прежних путешествий: исследования и обзоры.
4. Иностранные путешественники (в хронологическом порядке).
5. Книги и статьи о Палестине вообще и компиляции неочевидцев.
6. Иерусалим (его история, святыни, обычаи).
7. История церкви Иерусалимской.
8. Русская духовная миссия и «Русские постройки» в Иерусалиме.
9. Иноземные и инославные церкви в Палестине.
10. Окрестности Иерусалима - Иудея вообще.
11. Самария - Галилея - Сирия.
12. География Палестины: картины и планы.
13. Археологические исследования и библиография.
14. Поэтические произведения, посвященные Иерусалиму и Палестине.»

15. Картины русских художников, виды и рисунки, посвященные Иерусалиму и Палестине».

Вихід бібліографії С.І.Пономарьова, присвяченої Єрусалиму та Палестині, як і опублікування його особистих віршів з релігійної тематики, викликали жвавий інтерес громадськості, зокрема духовенства та працівників народної освіти. «Черниговские епархиальные известия» (1899, №7) у рецензії на збірку його віршів «По Святой Земле» відзначають: «Автор стихов - человек обширных познаний, христиански просвещенный, хорошо знакомый с Библией и поэт в душе...» (с.258).

Аналізуючи бібліографічні праці С.І.Пономарьова релігієзнавчого характеру, переконуємось, що вони не втратили актуальності й можуть бути цінними довідковими посібниками для викладачів та студентів сучасних духовних навчальних закладів України.

¹⁹ Киевские епархиальные ведомости. - 1867. - №24. - С.811-836.

²⁰ Там же. - 1869. - №21. - С.685-698; 1870. - №8. - С.244-254.

²¹ Там же. - 1870. - №24. - С.725-727.

²² Русский календарь Суворина. - 1877. - С.2-58.

²³ Труды Киевской духовной академии. - 1894. - №12. - С.636-652.